

ארכיונים

חומר המצוי בארכיון הציוני המרכזי על תולדות ארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט

מיכאל היימן

בארכיון הציוני המרכזי כונסו ארכיונים רשמיים של מוסדות ההסתדרות הציונית העולמית, מאז ייסודה בשנת 1897, ארכיונים של מוסדות ושל ארגונים של היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז אמצע המאה הי"ט וכשלוש-מאות ושמונים ארכיונים פרטיים של אישים ידועי-שם — פעילי ההסתדרות הציונית והיישוב.

אין, למעשה, ארכיון היסטורי אחר שיש בו תיעוד כה מלא לתולדות היישוב בארץ-ישראל בעשרות השנים האחרונות לשלטון העות'מאני, אף כי אין הוא שווה-ערך לכל צדדי-חייו של היישוב. כך, למשל, עושר תעודות רב יש על ההתפתחות הפנימית ביישוב וקשריו עם יהודי הגולה, הרבה מעבר לאלה שענייגן הקשרים שבין היישוב והשלטונות העות'מאניים בארץ-ישראל ובקושטא. יש לציין בהקשר זה, כי המגעים בין המוסדות הציוניים והשלטונות לא היו הדוקים בדרך-כלל. המשרד הארצישראלי ביפו — שנוסד ב-1908 (חודשים מספר לפני מהפכת התורכים הצעירים) כדי לכוון את פעולותיה של ההסתדרות הציונית העולמית בארץ-ישראל — לא קיים, למשל; מגע עם פקידי הממשלה התורכית עד לאחר פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. לעומת זאת, ניסתה חברת אפ"ק — הזרוע הכספית של ההסתדרות הציונית, שפתחה סניף ראשון ביפו בשנת 1903 — לפתח קשרים עם השלטונות. בתיקי הארכיון מצויות תעודות רבות על הלוואות שקיבל מושל ירושלים מאפ"ק בשנת 1904, ועל תכניות להעניק לאפ"ק זיכיון לגבות מסים מסוימים. אולם, קשרים אלה לא נתקיימו בשנים שלאחר-מכן.

בארכיון הציוני יש תיעוד עשיר על הנושאים הבאים: נסיונותיו של הרצל להשיג 'צ'ארטר' על ארץ-ישראל — כולה או חלקה — מידי השולטן עבדול חמיד; ביקוריו של וולפסון בקושטא; פגישותיו של ד"ר ר' יעקובסון, נציג ההסתדרות הציונית בקושטא בשנים 1908—1914, עם מדינאים תורכים; נסיונותיו של נחום סוקולוב, ב-1914, לשאת ולתת עם מנהיגים ערביים בדבר עתידה של ארץ-ישראל; הבעיה הסבוכה של קניית קרקעות בארץ; ההגבלות שהטילו השלטונות

על ההתיישבות היהודית והנסיגות לבטלן ('הפתקה האדומה'); מצבם הבטחוני של אזורי ההתיישבות היהודית; והקשרים בין יהודים ושכניהם הערבים.

אין תימה, כי הארכיון הציוני מכנס גם תיעוד על הבעיות שעמהן התמודד היישוב עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה: העות'מאניזציה של היהודים בעלי האזרחות הרוסית או גירושם מהארץ; שירות יהודים בצבא התורכי; נסיונותיהם של השלטונות התורכיים להרוס מוסדות 'אוטונומיים' של היהודים בארץ-ישראל; מכת הארבה בשנת 1915; עליית מחירים וירידת ערכו של המטבע התורכי; סלילת-כבישים ועבודות-ציבוריות (רכבות וכדומה) בשל תנאי-המלחמה; הסיוע מחוץ-לארץ, בעיקר התמיכה בכסף ובמזון שהועברה מארצות-הברית; התערבותן של שגרירויות ארצות-הברית וגרמניה בקושטא לטובת היישוב.

בארכיון יש גם חומר על תולדות ארץ-ישראל, אף-על-פי שאין הדבר מובן מאליו שיכיל תיעוד בנושאים אלה. כך, יש תעודות על תכניות רבות ומגוונות לפיתוח הכלכלי של ארץ-ישראל, משום שהיישוב היהודי היה הגורם הדינאמי ביותר באוכלוסיית הארץ בתקופה זו: חלקן בוצעו — דוגמת הקמת מסילת-הברזל יפו-ירושלים (חומר זה מצוי בארכיונו של יוסף גבון ביי, יוזם המפעל), ואילו רבות אחרות לא יצאו אל הפועל בעת ההיא — כגון, בניית גמל חדש ביפו, סלילת מסילות-ברזל צרות לחיבור יפו ליישובים הסמוכים; שיפורים באספקת-המים ובתאורת-הרחוב בירושלים והתקנת חשמליות ברחובותיה; ניצול מחצבים, בעיקר המינרלים של ים-המלח; נסיונות להקמת בתי-חרושת ולפיתוח מקורות-המים.

גידולה של ירושלים — בשטחה ובאוכלוסייתה — החל משנות השמונים של המאה הי"ט, מתועד גם הוא בתיקי הארכיון הציוני, יש בו גם מידע על פעולותיה של עיריית ירושלים בשנים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה (בארכיונו של דוד ילין, חבר מועצת העיריה) — ובכך עניין מיוחד אולי, לפי שאבד הארכיון של העיריה מאותה תקופה.

יש בארכיון הציוני גם מסמכים חשובים על המקומות הקדושים ליהודים. בירושלים ובסביבותיה. מן הראוי לציין כי הדינים-והחשבונות שנשלחו מארץ-ישראל למרכזים הציוניים בחוץ-לארץ (המצויים בארכיון הציוני) מכילים תיאור מפורט למדי של הבחירות לפרלמנט התורכי בסנוק ירושלים בשנים 1908, 1912 ו-1914. דינים-וחשבונות אלה משקפים בעיקר את עמדתם של היהודים כלפי הבחירות, אף כי יש בהם מידע רב העשוי לעניין חוקרים העוסקים במימשל העות'מאני — חומר שלא בנקל אפשר למצוא במקומות אחרים.

התיעוד על היישוב היהודי בארץ-ישראל בתקופת המנדט נמצא בשלושה המדורים המרכזיים של הארכיון. עיקרו במדור (שסימנו J), המרכז את ארכיוניהם של המוסדות העיקריים של היישוב, ובראש ובראשונה ארכיון הוועד הלאומי של כנסת ישראל וארכיונים של מוסדות מקומיים, ארגונים ומקומות-יישוב. אולם, חומר רב נמצא גם במדור — שהוא גם המרכזי בארכיון — ובו הארכיונים של משרדי ההסתדרות הציונית, הסוכנות היהודית וארגונים ציוניים שונים. כך נמצא תיעוד בעל ערך היסטורי רב בכשלוש-מאות הארכיונים הפרטיים השמורים בארכיון הציוני המרכזי.

מן החומר המצוי במדור המרכזי נציין רק את תיקיהם של מוסדות וארגונים שמקום מושבם היה

חומר המצוי בארכיון הציוני על תולדות א"י בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט

בארץ-ישראל. אולם ברור כי בתיקי המוסדות והארגונים שמקום מושבם היה מחוץ לתחומי ארץ-ישראל יימצא חומר ארכיוני שלא ניתן לכתוב בלעדיו את תולדות ארץ-ישראל בתקופת המנדט.

א. ההסתדרות הציונית העולמית והסוכנות היהודית על מחלקותיהן, מוסדותיהן וארגוניהן

1. מחלקות של הנהלת ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית בארץ-ישראל (ירושלים, תל-אביב וחיפה) *

1927—1921	מחלקת הכספים	S 1
	מחלקת החינוך (כולל מחלקת החינוך של המשרד הארצישראלי	S 2
1932—1914	ושל ועד הצירים)	
1936—1921	מחלקת העלייה, לשכת העלייה, חיפה	S 3
1929—1920	מחלקת העלייה, לשכת העלייה, תל-אביב	S 4
1958—1933	המחלקה לארגון	S 5
1948—1919	מחלקת העלייה	S 6
1955—1933	המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל	S 7
1948—1922	המחלקה למסחר ותעשייה	S 8
1948—1921	מחלקת העבודה	S 9
1947—1935	מחלקת העבודה, המדור לפיקוח על לשכות העבודה, תל-אביב	S 10
1948—1935	המחלקה לים ולדיג	S 11
1948—1944	המחלקה ליישוב חיילים משוחררים	S 12
1948—1944	המדור לשיכון עולים	S 13
1948—1938	המחלקה הטכנית	S 14
1940—1918	המחלקה להתיישבות חקלאית	S 15
1942—1941	המחלקה להתיישבות חקלאית, המדור להתיישבות המעמד הבינוני	S 16
1933—1931	המחלקה הכלכלית	S 17
1948—1937	המחלקה למלאכה ולמסחר זעיר	S 18
1948—1935	המחלקה לסטאטיסטיקה	S 19
1952—1948	המחלקה לענייני היהודים במזרח התיכון	S 20
1951—1948	המחלקה לפיתוח ירושלים	S 21
1927—1924	לשכת העתונות	S 22
1948—1938	מחלקת ההסברה	S 23

* אם לא צוין שם מקום — מושב המחלקה הוא בירושלים.

		S 24
1948—1921	המחלקה המדינית	} S 25
1948—1939	ועד ההצלה	S 26
1926—1924	הוועדה לטיפול בתולים כרוניים	S 28
1941—1929	המדור לארגון לא-ציונים	S 29
1939—1920	המזכירות הכללית	S 30
1948—1940	המחלקה לנוער והחלוץ	S 32
1961—1953	מחלקת הכספים, אגף התקציבים	S 33
1958—1946	המכון למדריכי חוץ-לארץ	S 34
1954—1939	המחלקה להחזרת הרכוש של יהודי גרמניה	S 35
1959—1949	קול ציון לגולה	S 36
1947—1940	לשכות הגיוס והשחרור, ירושלים, תל-אביב וחיפה	S 37
1962—1948	המחלקה הכלכלית	S 39
1948—1936	הלשכה הכלכלית, תל-אביב	S 40
1961—1939	אוסף קטעי עיתונות	S 71
1948—1936	המחלקה לים ולדייג, חיפה	S 74

2. משרדים משניים של ההסתדרות הציונית ומוסדות שנוסדו ביוזמתה

1920—1908	המשרד הארצישראלי, יפו, תל-אביב וירושלים	L 2
1921—1918	ועד הצירים, ירושלים	L 3
1921—1918	ועד הצירים, יפו	L 4
1924—1908	חברת הכשרת היישוב בארץ-ישראל, יפו/תל-אביב, ירושלים וברלין	L 18
1948—1934	'פלקור', ירושלים	L 19
1950—1921	'העולם' (משרד המערכת), לונדון וירושלים	L 20
1946—1937	'פאזא', חברה ארץ-ישראלית להתיישבות חקלאית, ירושלים	L 23
1928—1926	'סלע' — מחצבה בירושלים	L 24
1964—1927	הוועד הארצי לשקל בארץ-ישראל, תל-אביב	L 25
1922—1921	בנק הפועלים	L 30
1948—1925	התחנה לחקר החקלאות, רחובות	L 41
1950—1906	'בצלאל' (בית-הספר ובית-הנכות), ירושלים	L 42
1940—1903	בנק אנגלו-פלשתית	L 51

3. הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד

1947—1922	הלשכה הראשית, ירושלים	KKL 5

חומר המצוי בארכיון הציוני על תולדות א"י בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט

	הנציגות בארץ-ישראל (במסגרת המשרד הארצישראלי) והוועד לענייני	KKL 3
1922—1908	הקרן הקיימת יפו/תל-אביב וירושלים	
—1926	הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים	KH 4
	הקרן הקיימת יפו/תל-אביב וירושלים	

4. אגודות וארגונים של 'חובבי ציון', ארגונים ציוניים בלתי-רשמיים וארגונים יהודיים לאומיים אחרים

1896—1890	'בני משה' באודיסה, וארשה ויפו	A 35
1968—1912	'אגודת הרצל' ('הרצל-בונד') גרמניה וארץ-ישראל	A 265
1963—1905	'אמונה' (אגודת סטודנטים ציוניים בבילייץ ווינה והמשכה בארץ-ישראל)	A 260
1955—1931	ברית עברית עולמית, ברלין, ירושלים ותל-אביב	A 230
1932—1926	ברית שלום, ירושלים	A 187
	'מנורה' (חוג ספרותי), ירושלים	A 267
	ק.י.פ. (K.J.V.) וקודמיו (ארגוני הסטודנטים הציוניים בגרמניה	A 231
1955—1892	והמשכם בארץ-ישראל)	
1947—1914	'קרן (דוד) וולפסון, האג'ירושלים	A 272

ב. היישוב היהודי בארץ (ארגונים וכו', מוסדות ומקומות-ישוב)

1949—1918	הוועד הלאומי של כנסת-ישראל (כולל 'הוועד הזמני')	J 1
1949—1918	ועד הקהילה העברית, ירושלים	J 2
1948—1947	'משמר העם', ירושלים	J 3
1939	מיפקד האוכלוסיה היהודית של ירושלים	J 4
1949—1914	ועד הקהילה העברית, חיפה	J 5
1941—1919	'אחוזת בית', טבריה	J 6
1949—1936	כופר היישוב ומגבית ההתגייסות וההצלה, תל-אביב	J 8
1948—1939	הוועד הארצי למען החייל היהודי, תל-אביב	J 10
	הוועד הארצי למען החייל היהודי, הוועדה המרכזית לטיפול במשפחת	J 11
1947—1939	החייל והנוטר, תל-אביב	
	אוספים צבאיים שונים	J 12
1945—1939		J 13
1935—1933	הוועד המאוחד ליישוב יהודי גרמניה בארץ-ישראל, ירושלים	J 14
	'פיקא', חברה להתיישבות היהודים בארץ-ישראל (כולל הרשויות	J 15
1950—1885	שקדמו לה בארץ-ישראל), חיפה, יפו ומקומות אחרים	
1960—1922	ועד הדר הכרמל, חיפה	J 16

1949—1932	מחלקת החינוך של הוועד הלאומי	J 17
	התאחדות עולי גרמניה (ואוסטריה) — ארגון עולי מרכז אירופה — מפלגת 'עלייה חדשה', תל-אביב	J 18
1948—1935		
1959—1940	התאחדות עולי פולין בארץ-ישראל, תל-אביב	J 20
1946—1940	נציגות יהדות פולין בארץ-ישראל, תל-אביב	J 25
1937—1932	הוועד הכלכלי האמריקאי לארץ-ישראל, תל-אביב	J 23
1947—1940	ארגון עולי הולאנד, ירושלים	J 24
1937—1936	לשכת האבן העברית, ירושלים	J 26
1919—1916	'בית הסופרים', בית מלאכה לסופרי סת"ם, פליטים מארץ-ישראל במצרים	J 27
1918—1915	תעודות בנוגע לפליטי ארץ-ישראל במצרים	J 28
1919—1912	משק רוחמה	J 29
1922—1918	ועד הסיוע וועד העיר ליהודי צפת	J 30
1922—1830	תעודות לתולדות יהודי צפת	J 31
1944—1897	בית-ספר של 'כל ישראל חברים', צפת	J 53
1906—1847	פנקסים של כוללים ומוסדות היישוב הישן	J 32
1960—1830	תעודות שונות לתולדות היישוב	J 33
1940—1920	הסתדרות נשים עבריות בארץ-ישראל — וי"ו	J 35
1933	אוסף פטיציות בקשר למשלוח טלגרמות באותיות עבריות (י' עמיקם)	J 36
1953 ; 1937—1935	התאחדות החיילים המשוחררים העברים, חיפה	J 38
1914—1868	מקוה-ישראל (ארכיון חלקי)	J 41
	חברת העזרה של יהודי גרמניה, הנציג בארץ-ישראל (אפרים כהן), ירושלים	J 42
1916—1911		
1927—1911	בית-הספר לנגינה 'שולמית', תל-אביב	J 43
1917—1911	תעודות על ההתיישבות בתל-עדשים	J 44
1952—1932	איגוד נשים אקדמאיות בארץ-ישראל, ירושלים	J 48
1941—1908	תעודות לתולדות כפר תבור	J 49
1925—1910	תעודות לתולדות ראשית תל-אביב והגימנסיה 'הרצליה'	J 56
1940—1934	פרוטוקולים של חברת 'נהריה, משקים זעירים בע"מ'	J 72
1950—1920	התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות, ירושלים	J 72
1961—1938	התאחדות בעלי התעשייה בארץ-ישראל, תל-אביב (מחלקות אחדות)	J 79

ג. ארכיונים פרטיים

יבנאלי, שמואל	A 237	אגרון (אגרונסקי), גרשון	A 209
ילין, דוד	A 153	אוישקין, מנחם	A 24
יפה, הלל	A 31	אטינגר, יעקב עקיבא	A 111
לויין-אפשטיין, אליהו זאב	A 216	אלעזריי-וולקני (וילקנסקי), יצחק	A 210
ליבונטין, זלמן דוד	A 34	ארלוזורוב, חיים	A 44
מאירוביץ, מנשה	A 32	בירם, ארתור	A 63
מוסינון, בן-ציון	A 45	בן-יהודה, אליעזר	A 43
מרגליות-קאלוואריסקי, חיים	A 113	בן-יהודה, חמדה	A 43
נבון, יוסף	A 152	בן-צבי, יצחק	A 116
סאלד, הנריטה	A 125	גלוסקין, זאב	A 118
פינס, יחיאל מיכל	A 109	גליקסון, משה	A 71
פרומקין, גד	A 199	גרינבוים, יצחק	A 127
קפלנסקי, שלמה	A 137	דובנוב, זאב (ולאדימיר)	A 9/76-78
רופין, ארתור	A 107	דרויאנוב, אלתר (אוסף וארכיון)	A 9 ; A 10
שרוק, הארמן (אהרן חיים)	A 124	וייץ, יוסף	A 246
שרת (שרתוק), משה	A 245	חנקין, יהושע	A 238
שרתוק (שרטוק), יעקב	A 268	טהון, יעקב	A 148

